

**Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Кафедра теорії та історії світової літератури**

**Серія «Бібліотека кафедри теорії та історії світової
літератури НН ІФЖ ЖДУ ім. І. Франка»**

**ЖИТОМИР
«ПОЛІССЯ»
2014**

*Моим родителям –
Антонине Георгиевне и
Федору Борисовичу
Бондаренко*

Галина Бондаренко

***ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ПРОСПЕКЦІЇ:
КОМПАРАТИВІСТСЬКА ГЕНОЛОГІЯ***

ЖИТОМИР
«ПОЛІССЯ»
2014

УДК 82.09 – 1/-9
ББК 83:83.3
Б 81

*Надруковано за ухвалою Вченої ради
Житомирського державного університету ім. І. Франка
(протокол № 10 від 27 травня 2011 року)*

Рецензенти:

Петро Васильович Білоус,
доктор філологічних наук, професор.

Володимир Олегович Єршов,
доктор філологічних наук, професор.

Луїза Костянтинівна Оляндер,
доктор філологічних наук, професор.

Г. Ф. Бондаренко. Літературознавчі перспекції: компаративістська генологія. – Житомир : Вид-во «Полісся», 2014. – 240 с. Серія «Бібліотека кафедри теорії та історії світової літератури НН ІФЖ ЖДУ ім. І. Франка».

ISBN 978-966-655-726-4

Автор збірки досліджує основні тенденції та закономірності розвитку світової літератури в їх історичному русі від XVIII ст. до сучасності. Це завдання реалізується через висвітлення проблематики художніх творів, спостереження над виникненням, розвитком та взаємодією провідних жанрів, пануючих літературних стилів, системи художніх принципів та засобів організації та функціонування тексту в синхронії та діахронії. Дослідник аналізує твори Вольтера, А. Адамовича, Л. Андрєєва, В. Астаф'єва, М. Булгакова, Г. Веллса, В. Катаєва, Т. Манна, Дж. Д. Селінджера, С. Смірнова, Г. Філдінга, К. Чапека з позицій компаративістської генології, перспективних шляхів поступу методології сучасного літературознавства.

Книга призначена спеціалістам-літературознавцям, вчителям-словесникам, аспірантам, студентам-філологам, всім, хто цікавиться проблемами сучасного літературознавства.

ISBN 978-966-655-726-4

© Г. Бондаренко

З М І С Т

Інтелектуалізм у літературі

Притча як видова категорія	9
Філософська повість-притча: досвід Вольтера	14
Своєрідність жанрової природи повісті Вольтера «Кандід, або Оптимізм»	20
Притчева матриця в оповіданнях Леоніда Андрєєва про революцію	29
Структура художнього світу в новелі Томаса Манна «Смерть у Венеції»	35
Слов'янські типи в новелістиці Томаса Манна	44
Особенности жанровой природы повести Виктора Астафьева «Печальный детектив»	50

Надбання романного жанру

Прояви авторської свідомості у вступних есе роману Генрі Філдінга «Історія Тома Джонса, знайди»	65
«Великий сміливець сучасності». «Війна світів» Герберта Джорджа Веллса як роман-пересторога	76
«Вболіваючи за людину і людство». Жанрова природа роману Карела Чапека «Війна з саламандрами»	85
«Над прірвою у житті» Дж. Д. Селінджера як лірико-психологічна повість	90
«Брестская крепость» С. С. Смирнова: к проблеме документализма	99
Про деякі особливості поетики «мовістських» творів Валентина Катаєва	108
Реінтерпретація документу: «Книги народної пам'яті» Алєся Адамовича	115

Нова драма: «друга хвиля»

Драматургічні експерименти Леоніда Андрєєва	127
Між епікою та драмою: досвід М. О. Булгакова (на матеріалі роману «Життя пана де Мольєра» та п'єси «Кабала святош»)	136
Ремарка у художньому світі Михайла Булгакова	144
Концептуальність хронотопа в романі Михайла Булгакова «Белая гвардия» и пьесе «Дни Турбиных»	154

Поетичні перспективи

Анна Ахматова – російська Сапфо	173
Людина і світ в поезіях К. І. Галчинського	187
Концептуальна поезія: витоки і розвиток	196

Есеїстика

«Друг вечный...» (Ф. М. Достоевский)	207
Сестра моя – жизнь (Б. Л. Пастернак)	210
«Рукописи не горят...» (М. А. Булгаков)	218
Новый Аввакум (А. И. Солженицын)	226
«Мне повезло во всех отношениях...» (И. А. Бродский)	233

Інтелектуалізм у літературі

Частина перша

*Щоб бути письменником, треба мати дрібкі уяви,
здатність переходити межі, ламати схеми лінійного
знання. Але ось чого не можна робити, – це не можна
вбивати дитину, що живе в нас.*

Пауло Коельо

ФІЛОСОФСЬКА ПОВІСТЬ-ПРИТЧА: ДОСВІД ВОЛЬТЕРА

Доба Просвітництва в історії світової літератури – це не тільки ідейна та культурна революція буржуазії. На естетичному рівні відбувається колосальний злет саморозвитку художньої свідомості, оновлення стилетворчих прийомів та засобів. Пізнавальна функція літератури саме у XVIII столітті стає визначальною. І, як наслідок, відбувається процес інтелектуалізації літературного процесу взагалі та жанрове оновлення на основі раціоналістичного аналізу явищ та подій, їх філософського полемічного осмислення, пошуків взаємопорозуміння автора та читача: на авансцену історії виходить новий, третьостановий здобувач інформації. Невипадково улюбленим гаслом просвітників була фраза «Ідеї правлять світом».

Постать Франсуа Марі Аруе (1694 – 1778), якого весь світ знає як Вольтера, завжди сприймалася символом Просвітництва. З його численної літературної спадщини (трагедії, поеми, публіцистика) філософським повістям судилася найбільш щаслива доля. І це не випадково, адже вони не лише для сучасників стали досвідом соціальної діагностики, але не втратили й досі в найкращих зразках ані своїх ціннісних орієнтирів, ані свого жанрового потенціалу. Вважається ледь не жартом думка відомого дослідника про те, що «програма філософського роману дуже проста: дві його складові – сатиричний опис нравів і грайливе зображення плотської хтивості – повинні були маскувати філософську тезу» [9, с. 69]. «Дефініції «філософська повість», «філософський роман» швидше констатують жанрову невизначеність подібних літературних творів, ніж виявляють їх жанрові ознаки» [12, с. 436]. Жанр філософської повісті був створений Вольтером під сукупним впливом Ш. Монтеск'є як автора «Перських листів» і Дж. Свіфта як автора «Мандрів Гуллівера». У розділі «Романи та повісті» монографії К. Державина [6] досить докладно розглянуто літературні джерела, що сприяли появі філософського оповідання та повісті в творчості Вольтера, – від «Критикона» Бальтасара Грасіана (1673) і «Мандрів Телемака» Франсуа Фенелона (1699) до справжніх та вигаданих мемуарів, спогадів про мандри до екзотичних країн та захопленості

чарівними казками (Шарль Перро видає свої «Історії, або Казки давнього часу» в 1696 р., а в 1709 р. відомий учений Антуан Галлан починає друкувати переклад «Тисячі та однієї ночі»).

Таким чином, програма вольтерівської повісті, на нашу думку, дуже складна, адже виникає на схрещенні різноманітних традицій та впливів, має ознаки багатьох жанрів і стоїть біля джерел такого явища у мистецтві, як інтелектуалізм.

Словник літературознавчих термінів [12, с. 105] визначає цей процес якісно нового засобу художнього мислення XX століття таким, що веде походження від літератури Просвітництва, але наводить як засновників інтелектуальної течії прізвища Д. Дідро, Г. Е. Лессінга і, як не дивно, Д. Дефо. Відсутність імені Вольтера здається в цьому випадку непростачною неухважністю. Адже майже тридцять років – з 1746 до 1775 рр. – ця форма літературної діяльності була органічно притаманна його блискучому парадоксальному складу розуму. Серед найбільш знаменитих філософських творів Вольтера – «Задіг, або Доля» (1748), «Мікромегас» (1752), «Кандід, або Оптимізм» (1759), «Простак» (1767), «Вавилонська царівна» (1768); менш досліджені – «Листи Амабеда» (1769), «Білий бик» (1774), «Історія Дженні, або атеїст і мудрець» (1775), «Вуха графа Честерфілда і капелан Гудман» (1775).

Звичайно, володар думок XVIII ст. в сучасному літературознавстві не є культовою фігурою, але його філософські повісті дозволяють довести тезу про перетворення притчі з жанрової на видову категорію. Вольтерівська повість часто містить у собі генотип притчі, хоча в наукових студіях щодо його творчості визначення «повість-притча» ми відзначили лише один раз [7, с. 124], причому без будь-яких пояснень та доказів. Сам же Вольтер називав свої повісті та оповідання «філософськими казками». Відмовляючи вольтерівським повістям у художній цінності, критики часто називали їх байками, що автора не ображало: «Якщо нам потрібні байки, то нехай ці байки будуть у крайньому разі символами істини. Я люблю байки філософські» [1, с. 134]. Приблизно в той же час великий мислитель Г. Сковорода закликав не ставитися до байки з презирством: «Не треба нехтувати «баснословієм». Байка й притча є одне й теж» [11, с. 107].

Теоретики літератури генезу притчі визначають таким чином: «від міфу до казки, від казки до аполога, з якого і розвинулася власне байка й притча» [10, с. 441]. Якщо порівняти характерні жанрові ознаки притчі та філософської повісті, то дуже складно помітити

різницю між ними: повчальність, алегоричність, філософічність; примат авторської думки над життєвим змістом, полемічна загостреність концепції; принцип параболи, очуження, очуднення, тяжіння до умовності, експериментальність обставин і ситуацій, логізованість характерів як рупора ідей автора, зовнішня спрощеність, «випрямленість» сюжетів, мотивів і образів з метою інтенції художнього тексту.

Отже, притча як традиційний жанр стала протожанром, геноутворюючим началом для появи філософської повісті в цілому і вольтерівської повісті-притчі. Звичайно, не всі спроби цієї «літератури ідей» (О. де Бальзак) можна визначати як філософську повість-притчу, але й бачити в них лише злободенні соціальні та філософські дискусії недоречно: «Вся філософська проблематика пов'язана з конкретними і вельми точно локалізованими фактами дійсності, що взяті в полемічному та викривальному розрізі» [6, с. 294]. Утилітарний погляд на культурний внесок Вольтера у світову літературу, акцентуація лише антифеодальної та антиклерикальної соціальної спрямованості, політичної актуальності, філософської полеміки з Лейбніцем, Вольфом, Попом, Шефтсбері, Болінброком – позиція вкрай тенденційна і внаслідок цього обмежена, бо породжує певну недооціненість новаторства письменника як творця нової художньої структури: «оповідання нагадує газету» [6, с. 295], «кокетна гра з примітивізмом» [13, с. 144], спрощене, схематичне протиставлення однолінійних характерів послаблює «реалізм вольтерівських повістей» [8, с. 690] та ін.

Так явно негативно дослідник зазначає: «повісті – алгебра життя, формула її, а не кінцевий зміст життя. Ми маємо ніби зашифроване зображення світу» [13, с. 146]. На нашу думку, це твердження позитивне і фактично констатує прояви притчевості у філософських повістях Вольтера. Але великий містифікатор так зашифрував корінні питання буття екзотичним калейдоскопом країн, екстравагантними вчинками своїх героїв, зачарував своїм неперевершеним блискучим стилем, що проблеми Теодозії, світового Добра і Зла, Свободи і Долі, тобто глобальні проблеми людської цивілізації, не завжди виявляють свій понадчасовий зміст.

Супротивники Вольтера не раз закидали йому, що в художніх творах він ніби зводить рахунки з конкретними людьми, що відстоювали певні філософські погляди. Але і в «Задізі», і в «Кандіді», «Простаку», «Вухах графа Честерфілда» письменник ніби

створює різні моделі, певні варіації на тему «гамлетівського» масштабу: чи здатна людина подолати світове всевладне зло. Осмислення феномена Життя в його оптимістичному або песимістичному контексті – ось осереддя всіх міркувань автора у філософських повістях. І якщо як просвітник Вольтер однозначно констатує, що «наша земля – божевільня Всесвіту» («Мемнон, або людська мудрість»), як філософ він швидше поділяє песимістичну концепцію, ніж оптимістичну, подібно до свого одноого героя, який повірить, що «все іде добре», лише якщо перестане бути кривим.

Отже, соціальні, моральні, сатиричні аспекти повістей Вольтера не затьмарюють їх глобальної проблематики в її взаємообумовленості та діалектичній єдності. Подолання однобокого потрактування філософських повістей, виявлення в них притчевого начала дозволяє виявити глибинний понадтекст творів: наприклад, загальновідома антиклерикальна спрямованість аніяким чином не підриває божественний авторитет, а травестування біблійних текстів, насиченість біблійними ремінісценціями та алюзіями гармонійно поєднуються в автора з проповіддю теїзму, космополітичного братерства народів, попередженням про загрозу відсутності віри («Листи Амабеда», «Білий бик», «Історія Дженні»).

У тричленній структурі вольтерівських повістей – філософська, сатирична, казкова – останній компонент досліджено недостатньо, але саме він, на наш погляд, є важливою ланкою в процесі набуття філософською повістю певних притчевих форм. Мета Вольтера – створити «ненудний жанр», парадоксальність мислення письменника обумовили і парадоксальність зовнішньої форми – казки, авентюри, маріонетного театру, карнавалу. Досліджуючи художню природу повісті «Кандід, або Оптимізм» [4], ми відзначали, що хронотоп у цій повісті дозволяє виявити не лише просвітницькі тенденції, але й виводить оповідання на новий рівень художнього узагальнення – понадчасовий. Це стосується також багатьох інших повістей: умовні країни, епохи, планети у Вольтера не лише антитеза французькому побуту та моралі, але й вихід у притчеву площину. Саме для казки характерна зовнішня параболічна структура. Вольтер також часто звертається до параболи: в «Мемноні» – параболічний час, простір, рух авторської думки; в «Кандіді» до того ж додається параболічність образної структури.

Свідома карнавалізація у філософських повістях Вольтера, реалізація тези, проголошеної в повісті «Вуха графа Честерфілда»

про те, що «людина – маріонетка лялькового театру» [5, с. 497], позначається як на принципах створення характерів, так і на постаті автора, що усвідомлює себе (причому принципово свідомо) деміургом нової реальності. Карнавальне світовідчуття, коли, за М. М. Бахтіним, «ідеально-утопічне та реальне тимчасово зливаються» [2, с. 5], у Вольтера виявляє себе і як східна екзотичність, екстравагантність думок та вчинків, травестування, і як утопії (країна Ельдорадо, країна гангарідів). Усе це створює атмосферу інших реальностей, варіативність позитивних моделей світобудови, певного пророцтва про майбутнє.

Інколи Вольтер прямо звертається до відомих біблійних або літературних притч і вводить їх у художню тканину своїх текстів. Так сталося і з двадцятим розділом повісті «Задіг, або Доля»: дослідники вважають, що зустріч Задіга з відлюдником та її наслідки запозичена зі збірки притч XIII ст. «Діяння римлян». Є також версія, що літературним джерелом цього епізоду може бути Коран, адже сура 18 має аналогічний зміст. Афоризм «Треба обробляти свій сад», крім просвітницького заклику до творчої праці (в дусі Д. Дефо) та ідеї безупинного руху до істини (в дусі Й. В. Гете), породжує розгалужену низку асоціацій: від переосмислення міфологеми саду в дусі просвітницького заклику бути активним до іронічного натяку на Едемський сад на землі як чергову утопію, що привносить у фінал повісті певну неоднозначність, амбівалентність потрактувань.

Таким чином, активне введення в текст філософських повістей Вольтера фольклорно-казкового, біблійно-апокрифічного та міфологічного надає тексту притчевого змісту, розширює варіативність літературних інтерпретацій, створює «ірреальні горизонти» (Ортега-і-Гассет), до яких і прагне справжня література.

1. Артамонов С. А. Вольтер. – М. : ГИХЛ, 1954. – 170 с.
2. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М. : Художественная литература, 1990. – 543 с.
3. Бондаренко Г. Ф. Притча як видова категорія // Вісник Житомирського державного університету. – № 22. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – С. 180–182.

4. Бондаренко Г. Ф. Своєрідність жанру філософської повісті в літературі епохи Просвітництва // Літературний твір: шляхи дослідження поетики. – Житомир : Полісся, 2006. – 220 с. – С. 25–40.
5. Вольтер. Философские повести. – М. : Правда, 1985. – 576 с.
6. Державин К. Н. Вольтер. – М. : Изд. АН СССР, 1946. – 481 с.
7. История Всемирной литературы: В 9 т. – Т. 5. – М. : Наука, 1988. – 783 с.
8. История французской литературы: С древнейших времен до Революции 1789 г. / Ред. И. И. Анисимов, С. С. Мочульский, А. А. Смирнов. – Т. I. – М.-Л., Изд. АН СССР, 1946. – 810 с.
9. Лансон Г. История французской литературы: В 2 т. – Т. 2. – М. : К. Т. Солдатенков, 1898. – 638 с.
10. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 636 с.
11. Сковорода Г. Повне зібрання творів: В 2 т. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.; – Т. 2. – 576 с.
12. Словарь литературоведческих терминов. – М. : Просвещение, 1974. – 509 с.
13. Смирнов А. А. Художественное творчество Вольтера // Вольтер. Статьи и материалы / Под ред. В. П. Волгина. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1948. – 498 с. – С. 132–150.
14. Чирков А. С. Эпическая драма (проблемы теории и поэтики). – К. : Высшая школа, 1988. – 160 с.

